

NEDERZETTINGSONDERZOEK

Naar aanleiding van A. Steegh, Dorpen in Brabant, inleiding tot de catalogus van de gelijknamige tentoonstelling in het Noordbrabants Museum in Den Bosch, 12 mei-9 juli 1978 ¹⁾).

Waarschijnlijk voor het eerst is er nu een verhandeling verschenen waarin op uitvoerige en gedetailleerde wijze de Noordbrabantse niet-stedelijke nederzettingsvormen behandeld worden. Van groot belang is dat drs. A. Steegh zich niet beperkt heeft tot het aanvaarden van slechts de reeds bekende en „erken-de” typeringen. Hij is zeer zelfstandig aan het werk getogen, waardoor hij een veelheid van vormen gevonden heeft die recht doet aan de vele mogelijkheden en beperkingen die het landschap van onze streken bood aan de mens die zich er wilde vestigen en handhaven. Met recht wijst Steegh op het belang van de fysische gegevens van de vestigingsplaats, als ook op de verschillende geaardheid van de mensen die een nederzetting bevolkten. Waar woonden de keuters, hereboeren, renteniers en landarbeiders? Steegh betreft hun spreiding vaak in de beschrijving van de nederzetting, mede in samenhang met de aard van de bebouwing. Vooral hierdoor ontstond een verbinding met de tentoonstelling, waar we de dorpen en gehuchten meestal door het oog van de voetganger te zien kregen. Onder dergelijke omstandigheden spreekt de aard van de gebouwen meer aan dan de plattegrond waarin ze hun plaats vonden.

Steeghs verhaal noemde ik: „Noordbrabantse niet-stedelijke nederzettingen” in plaats van het officiële „Dorpen in Brabant”. Niet-stedelijke nederzettingen is een betere beschrijving van de door Steegh behandelde oorden dan „dorpen”, omdat er zoveel zeer kleine plaatsen bij zijn. De grens met de steden is overigens ook wat vaag: Eindhoven is wél opgenomen, en nog wel met omgrachting en poorten zodat het daar onmiskenbaar een stadje is ²⁾). Het feit dat de oorspronkelijke dorpsplattegrond wellicht nog wat doorschemert zal wel de rechtvaardiging zijn, maar in hoeverre geldt dat ook niet voor onze oude grote steden Bergen op Zoom, Breda, Den Bosch?

Methodiek

De dorpen zijn o.a. naar hun verschijningsvorm in het midden van de 19e eeuw én hun voorafgaande ontwikkeling getypeerd, in de hoop zo schoonmaak te kunnen houden in de warwinkel van begrippen die in gebruik zijn bij de dorpsstyering ³⁾). Het teruggrijpen op de toestand van ruim 100 jaar geleden is gerechtvaardigd omdat juist de ontwikkeling in de jongste tijd onvergelykbaar snel is geweest, vergeleken met eerdere perioden. Veel oude tot zeer oude structuren zijn erdoor uitgevaagd. Wanneer we iets over de ontstaanswijze van de huidige vorm van de nederzetting willen weten, zijn we door uitvoerig kaartmateriaal ruim ingelicht over de jongste evolutie. Voor de tijd van vóór ca. 1830 zullen we echter veelal op methodes zoals die van Steegh moeten vertrouwen: starten met het oudste betrouwbare beeld en dan terugwerken via analyse en vergelijkend onderzoek, waarbij nederzettingen waarvan de histo-

rie toevallig wél goed bekend is helpen om de andere nederzettingen beter te leren begrijpen.

Het is daarom van belang de door Steegh gevolgde methode eens nader te bezien en na te gaan of deze betrouwbare resultaten op kan leveren.

Vorm en vorming

De methode Steegh lijkt er in te bestaan dat nagegaan wordt welke verschijningsvorm dorpen, waarvan de ontwikkeling al eens beschreven is, in het midden van de 19e eeuw in het algemeen hadden. Vervolgens wordt verondersteld dat andere, soortgelijk uitzierende dorpen ook een soortgelijke ontwikkeling gehad zullen hebben.

Bij deze methode moeten een aantal kritische kanttekeningen gemaakt worden. Voor het typeren van de nog niet uitvoerig onderzochte dorpen, staat in de regel alleen de plattegrond van de nederzetting in 1840-1860 ter beschikking: dit kunnen we aanvullen met de bodem- en hoogtekaart, maar dan houdt de eenvoudig verkrijgbare informatie in de regel wel op. We kunnen de nederzetting zo typeren naar de vorm (incl. terreingesteldheid), maar *niet* naar voorafgaande ontwikkeling. Steegh wil die laatste dimensie er ook aan toevoegen. Om dat te kunnen doen moet eerst aan de hand van betrouwbaar onderzochte nederzettingen vastgesteld worden wat de variatie in de voorafgaande ontwikkelingen geweest is bij één en de zelfde „vorm” in het midden van de 19e eeuw. Aldus is dan bekend uit welk scala van evolutiewegen gekozen moet worden en, als het mee zit, ook op grond van welke criteria die keuze gemaakt kan worden.

Als voorbeeld het „landgoed” als eenvoudige 19e eeuwse nederzettingenvorm: een landhuis, een stijlpark, een of meer grote dreven, een enkele boerderij, gelegen op de zandgronden. De landgoederen Burgst en Gageldonk ontstonden uit een oude heerlijkheid met kasteeltje en een groot 's-heren agrarisch terrein. Het landgoed De Emer werd in 1408 als zelfstandige bezitseenheid gesticht en in 1419-1440 verrijkt met een kasteelachtig landhuis. In die zelfde tijd zal er ook een boerderij gesticht zijn, mogelijk was die er al. Hieruit groeide, zonder feodale verhoudingen, een landgoed. Het landgoed het IJzeren Hek ontstond, even als vele andere rond Breda, doordat een „normale” boerderij opgekocht werd door rijke stedelingen, die er eerst een „herenkamer” aanbouwden (in dit stadium bleef het IJzer Hek steken), of er later een „echt” landhuis bij bouwden (Lindenburger, Zoudtland). Tenslotte is er nog Bosdal, dat in 1648 gesticht werd door een bezitter van het genoemde De Emer, als ontginningshoeve annex landgoed en dat geheel vergelijkbaar is met Steeghs voorbeeld De Moeren bij Zundert ⁴). Zo zijn er vier landgoederen vlak bijeen (2000 ha) met geheel uiteenlopende achtergronden!

De methode om, uitgaande van goed gedocumenteerde nederzettingen van één bepaald ontwikkelingstype, naar de midden-negentiende eeuwse vormen te kijken en daarin wetmatigheden vast te stellen waarmee vervolgens aan gelijkvormige nederzettingen een soortgelijke ontwikkeling wordt toegedacht,

roept ernstige bezwaren op vanuit de logica! Immers, zelfs als we aangetoond hebben dat in alle onderzochte gevallen uit oorsprong *a* steeds vorm *b* voortkomt, alsmede dat zulks ook goed verklaarbaar is, zelfs dan is niet aangetoond dat aan alle vormen *b* per se oorsprong *a* voorafgaat! Er is immers niet onderzocht of er een oorsprong *c* bestaat die ook tot vorm *b* leidt.

Het probleem bij Steegh is nu dat er kennelijk nog onvoldoende inzicht bestaat in de spreiding van de voorafgaande ontwikkelingen die tot hetzelfde beeld in 1850 leidden, ja zelfs het inzicht dat dat inzicht ontbreekt, ontbreekt nog; al is het denkbaar dat Steegh in dit beperkte artikel niet de gelegenheid had ook deze problematiek uit te spinnen. Hierdoor wordt te gemakkelijk aangenomen dat bij een bepaalde vorm één bepaalde ontwikkeling hoort, iets dat eerst nog maar eens aangetoond moet worden en dat voorlopig in de tekst en de catalogus een aantal verkeerde interpretaties oplevert.

Zonering

Een tweede, minder groot probleem bij Steegh is dat hij onvoldoende de mogelijkheden die zijn zonering biedt, uitbuit. Steegh groepeerde de dorpsstypen naar fysische geografische zones: zeeleigebied, rivierleigebied, veengebied, rand- of overgangszone tussen deze eerste drie en de laatste: het zandgebied. In een overgangszone verwacht je vormen die afkomstig zijn uit de aangrenzende zones, plus vormen die specifiek zijn voor het overgangsgebied. Steegh gaat m.i. te veel uitsluitend van deze laatste groep uit. Zo ontstaat het probleem Borgdonk-kasteelgehucht. De eerste hoort tot de randzone, de tweede tot het zandgebied, maar Steegh merkt op dat er weinig of geen verschil tussen beide bestaat ⁵). Dat ligt ook voor de hand: Borgdonk ligt op de buitenrand van het zandgebied tegen het veen- of kleigebied; het kasteelgehucht ligt op een „binnenrand” van het zandgebied, tegen een meestal vrij smal beekdal met een moerige natte bodem. Hooguit is er een schaal-verschil: bij Borgdonk zijn de beemden in de orde van 1 kilometer diep, bij het kasteelgehucht eerder 100 meter! Maar in de randzone komen allerlei tussenmaatjes voor, zodat er een geleidelijke overgang is. We kunnen beide typen rustig tot één laten versmelten. Mogelijk is een dergelijke vereenvoudiging ook bij andere dorpsvormen mogelijk, wat dan tot een sanering van het typen-aanbod kan leiden ⁶).

Mede doordat Steegh sterk gericht is op het bouwkundig erfgoed en de onderlinge ligging van de gebouwen, is hem kennelijk ontgaan dat het „vlek-karakter” van plaatsen als Roosendaal, Eten, Princenhage, Oosterhout en Oudenbosch samenvalt met de typering als „beemdendorp” volgens Klep ⁷). Deze laatste stelt:

„De mestbehoefte van zowel de oude als de nieuwe bouwlanden is zeer hoog. Hier ligt een sleutelprobleem van de agrarische ontwikkeling van het Baronie-Kempengebied. De mestvoorziening wordt tot diep in de negentiende eeuw ernstig gehandicapt. Verreweg de meeste boeren krijgen de benodigde mest van hun eigen bescheiden veestapel. Deze staat in potstallen, waarin de mest zorgvuldig wordt verzameld en met strooisel wordt

vermengd. Ondanks dit efficiënte systeem ervaart men de mestproductie algemeen als ontoereikend. De veestapel kan niet voldoende worden uitgebreid. Er is een chronisch gebrek aan hooi- en weilanden”.

„Het gebrek aan goede weidegrond is in de achttiende en negentiende eeuw een steeds terugkerend probleem. Het weinige dat langs de riviertjes en beken ligt, volstaat niet. In typische heidegebieden, zoals Wuustwezel, Turnhout en Gilze moet men zich tevreden stellen met slechte heidegrond. In de noordelijke Baronie verkeren de boeren in een iets gunstiger positie dan in de Kempen, dank zij de mogelijkheid om hooi- en weiland te pachten in het poldergebied van noord-westelijk Noord-Brabant: in Waspik, Raamsdonk, Zevenbergen, Steenbergen en Gastel”.

Behalve dat de „beemendorpen” zelf 37% grasland en 44% bouwland hadden tegen 12 en 23% voor de „heidedorpen”, bestond juist voor de beemendorpen de mogelijkheid nog grasland bij te pachten! De beemendorpen waren daardoor verder ontgonnen en volkrijker (75% ontgonnen tegen 35% in de heidedorpen ⁸⁾) en allicht wat welvarender. Dit uit zich natuurlijk ook in de dorpsvormen en verklaart mede het voorkomen van een rij „vlekken” juist in deze strook. We mogen de genoemde vlekken, wegens de verklaring van hun vlek-zijn, tot de randzone-typen rekenen. Het verdient aanbeveling ook de andere vlekken te onderzoeken op dit aspect, daar immers niet zonder meer aangenomen mag worden dat gelijke vormen anno 1850 ook gelijke voorgeschiedenis of omstandigheden impliceren.

Veengebied

Een van de fysisch-geografische zones die Steegh gebruikt is de „veenzone” ⁹⁾. Bij nadere beschouwing valt die weer uiteen in twee delen: daar waar het veen zo laag ligt en zo diep is dat na verwijdering slechts een gat met water overbleef, en daar waar de voet van het veenpakket zo hoog lag, dat een bruikbare voldoende droge (soms zelfs té droge) bodem aan het daglicht trad. Van het eerste deel is het westelijk gedeelte in het laatst van de Middeleeuwen verdronken, en pas ruim een eeuw later weer ingepolderd. Inmiddels was daar een dikke kleilaag afgezet, zodat Steegh dat gebied terecht als „zeeklei-zone” aanmerkt.

Het name voor het hoge veengebied in westelijk Noord-Brabant geldt het probleem dat de veengrens na 1200 onder invloed van de mens nog al mobiel was en we de maximale uitbreiding van het veen nog onvoldoende kennen ¹⁰⁾. Hierdoor ontstaat het risico dat er ten onrechte aan een veen-type-nederzetting gedacht wordt, of dat ten onrechte naar de zandtypen gegrepen wordt. Hier komt nog bij dat een oorspronkelijke turfgraversnederzetting soms al 4 of 5 eeuwen geleden transformeerde naar een agrarische, met alle gevolgen van dien voor de vorm ervan. Deze problemen duiden erop dat Steeghs aanpak niet altijd even goed hanteerbaar is. Ook hier verdient het aanbeveling eerst eens per dorpsvorm (in de ruime zin opgevat) een reeks historie-onderzoeken te verzamelen om te zien welke ontstaanswijzen er per vorm blijkbaar voorkomen. Daarna is het pas mogelijk om op verantwoorde

wijze uitgaande van de vorm anno 1850 een uitspraak te doen over de voorafgaande ontwikkeling van een niet nader onderzocht dorp, danwel een beperkt aantal aspecten voor nader onderzoek aan te wijzen, zodat een keuze mogelijk wordt.

Toepassingsperikelèn

Gezien de voorgaande opmerkingen, mag verwacht worden dat een aantal nederzettingen foutief in de catalogus en/of in Steeghs inleiding getypeerd zal zijn. Daarbij moet echter opgemerkt worden dat een werkelijk grondig onderzoek van deze materie dermate omvangrijk is dat er waarschijnlijk geen enkele subsidiënt voor te vinden is en we daarom noch van Steegh, noch van schrijver dezes, mogen verwachten dat dat onderzoek geheel op eigen kracht uitgevoerd zou kunnen worden. Daarnaast dient men er goede nota van te nemen dat een aantal opmerkingen gebaseerd zijn op nog niet gepubliceerd onderzoek dezerzijds ¹¹⁾, waarvan Steegh uiteraard geen kennis kon dragen. Wel biedt dit de mogelijkheid na te gaan hoe goed Steeghs methode werkt. Dat is dan ook het voornaamste doel van de hier volgende aantekeningen.

Princenhage

Princenhage-dorp: een vlek, kerkdorp van de tweede generatie, baandorp. Inmiddels is gebleken dat de huidige kerk in de loop van de 15e en 16e eeuw gebouwd is. Pas tegen 1500 ging zich daaromheen een nederzetting vormen bestaande uit allerlei lieden: boeren, herbergier, smid, schout etc. Vermoedelijk dus een oorspronkelijk „eenzame kerk” met latere nederzetting, die uitgroeide tot vlek. (Tiendakkerdorp).

Prinsenbeek: wordt niet genoemd. Het is een beekdalnederzetting die zeker al in de vroege 15e eeuw bestond (dus ouder dan Princenhage-dorp).

Burgst en Gageldonk: terecht een borgdonk-type (zelfs prototype?) maar de tekst bij afb. 22 spreekt van „gehucht” met „dorpselement” waar het twee boerderijen met een oude kasteelkapel betreft!

De Emer: is géén borgdonktype, inmiddels blijkt dit een gesticht landgoed te zijn.

Lies: ontstaan uit splitsing van één moederhoeve. Hiervoor zijn in de archieven geen aanwijzingen gevonden.

Overa, Hondsdonk, Elsenburg en Buikse Hoef: deze namen komen in en bij Princenhage voor, maar mogelijk ook elders, zodat hier slechts het commentaar gegeven wordt alsof het de Princenhaagse plaatsen betrof ¹²⁾.

Overa: straatnederzetting uit bosontginning: de ligging aan het Mastbos lijkt daarop te wijzen, maar dát bos is ruim twee eeuwen jonger dan Overa!

Hondsdonk: landgoed? Eerder een wat grotere hoeve zonder bijzondere aankleding van de omgeving. Eveneens: Elsenburg.

De Buikse Hoef is een specifieke 17e eeuwse schepping, mogelijk in een 19e eeuwse jasje. (Zie Hage 8).

Etten

Etten-dorp: vlek, oudenbeek-type, welvaart te danken aan turf. Dit is in grote

trekken juist, al heeft ook het beemdendorp-karakter tot de welvaart bijgedragen. De turfgraverij begon echter pas omstreeks 1300 op grote schaal en droeg dus niet bij tot de verklaring van de „vrij monumentale 12e eeuwse kerk”. Leur: havenkwartier. Dit is juist, maar wil niet zeggen dat er geen agrarische activiteiten waren! De nederzetting is waarschijnlijk minstens driekwart eeuw ouder dan de havenactiviteit, en was in oorsprong vermoedelijk een voorde-nederzetting.

Atelake: rekingen-type. Dit is juist. Behalve dat de strookvormige percelen zich exact beperken tot de zandgronden en *NIET* doorlopen in het lage gebied (hier: veen).

Bremberg, Hoge en Lage Donk, Zandspui, Goorstraat, Vaartkant: moerberg-type. In grote trekken juist, met de aantekening dat althans zeker voor Hoge en Lage Donk geldt dat na het afgraven van de turf de vrijgekomen ondergrond in grote blokken uitgegeven werd en de huidige boerenbedrijven eerder splitsingen van die grote „nemingen” zijn, dan afstammelingen van een turfgraversnederzetting uit de 14e en begin 15e eeuw. Bovendien blijken de Hoge en Lage Donk reeds vóór de turfgraverij ontgonnen te zijn! ¹⁵). Het zou interessant zijn wanneer ergens een (dis)continuïteit turfgraversnederzetting – agrarische nederzetting aangetoond zou kunnen worden.

Ginneken

Ginneken-dorp: beekdalnederzetting, baandorp, aanwezigheid Duivelsbrug voor de ontwikkeling van belang. Ook dit is in het algemeen waarschijnlijk wel juist, al moet opgemerkt worden dat ter plekke van de Duivelsbrug niet altijd een brug mocht zijn (wel een voorde?) en dat het kleine duidelijk driehoekig marktplein onvermeld bleef. De spelling Ginniken is overigens foutief.

Bavel: domeinakkerdorp. Vorminterpretatie, geen archivalia.

Daasdonk: landgoed/kasteel. Het is een borgdonk-type.

Wolfslaar: landgoed/kasteel: accoord.

Galder: beekdalnederzetting en kapelgehucht: accoord.

Lijndonk, Bolberg, Grazen: ontstaan uit een moederhoeve. Mogelijk, kan ik niet beoordelen.

Ijpelaar: Borgdonk, accoord.

Ulvenhout: gehucht waar verdichtingsproces rond kerk pas in 19e eeuw begon.

Accoord, voorafgaand is echter een borgdonk-type.

Teteringen

Teteringen-dorp: schoolvoorbeeld van een rekingen-type. Geheel accoord.

Terheijden

Terheijden-dorp: gestagneerd oudenbeek-type. Dit is niet juist: in Terheijden is geen sprake van een lokaal kasteel met heer. Wel was hier, mogelijk i.v.m. de turfoorlog tussen Breda en Zevenbergen op het einde van de 14e eeuw, een blokhuis gebouwd door de heer van Breda. Eerder stond daar vlakbij al een molen. Terheijden is een straatdorp dat oorspronkelijk de vorm had van een beekdalnederzetting aan de rivier de Mark, met de nog niet uitgedolven moeren van Binnenpolder als „heide”. Dat moer werd na 1324 weggegraven

door lieden die in het gehucht Schymmaer woonden (nu: Schimmel), terwijl iets zuidelijker in Hartel een nederzetting was waar de schepenbank zich naar noemde en mogelijk de turfgravers van de Lage Vucht woonden. Rond 1400 gingen beide kernen achteruit, deels omdat het veen opraakte, deels omdat „ter heide” een kerk gebouwd werd en de schepenbank daarheen verhuisde. Schimmel en Hartel komen in de catalogus en Steeghs inleiding niet voor ¹³⁾. Wagenberg: dijkdorp, maar ook: rekingtype. Wat is het nu? Geen van beide: eerder moeten we van een donkdorp spreken: op een zandige rug tussen de moeren woonden wat mensen. Dit lijkt op Steeghs Waardhoven-type, maar dan langgerekt. Pas in later tijd werd over deze rug een dijk gelegd ¹⁴⁾.

Samenvatting

De oogst van deze vier dorpen overziende blijkt dat we drie nederzettingen misten in deze verhandeling, waarvan alleen Prinsenbeek als onverklaarbaar beschouwd mag worden. Voor het overige waren er veertien waarschijnlijk juiste, overigens meestal met een kanttekening, en tien waarschijnlijk onjuiste interpretaties, met nog vier waarover ik ook geen zinnig woord kan zeggen. De conclusie is dus dat we de typering door Steegh beslist niet zonder meer mogen accepteren en ons steeds door eigen onderzoek moeten vergewissen van de juiste gang van zaken in de nederzetting waarop onze aandacht gericht is. Bovendien valt te hopen dat Steegh zijn onderzoek zal voortzetten en verbeteren zodat we over enige tijd eindelijk eens een gedegen studie over de Noordbrabantse nederzettingen op de lees- en studietafel zullen mogen leggen.

16.06.78

K. LEENDERS

Noten

- 1) A. Steegh, Dorpen in Brabant, inleiding van de catalogus van de gelijknamige tentoonstelling in het Noordbrabants Museum in Den Bosch, 12 mei-9 juli 1978.
- 2) Steegh, Dorpen, 46.
- 3) Steegh, Dorpen, 5.
- 4) Steegh, Dorpen, 15.
- 5) Steegh, Dorpen, 24.
- 6) Steegh, Dorpen, 19: Rekingentype-beekdalnederzetting.
- 7) P. Klep, Groeidynamiek en stagnatie in een agrarisch grensgebied, Tilburg, 1973; citaten blz. 15, 19 en 20; men leze echter het gehele werk!
- 8) Klep, Groeidynamiek, tabel 5.
- 9) Steegh, Dorpen, 7.
- 10) Er is wel veel gepubliceerd, maar die publicaties zijn zeer verspreid en daardoor weinig bekend.
- 11) Zie Hage 21, 22 en 23 (verschijnt medio 1978) voor Gageldonk en De Emer in Princenhage; voorts wacht veel werk op afronding wegens tijdsgebrek.
- 12) De catalogus laat ons vaak in onzekerheid over de gemeente waarin het bedoelde gehucht ligt.
- 13) H. Dirven, K. Leenders, De gemeentegrens van Rijsbergen en Princenhage, in: Hage 8 (1973) vooral blz. 30-31: de stichting van o.a. de Buikse Hoef omstreeks 1600 leidde tot grensbetwistingen.
- 14) K. Leenders, Nieuw licht op Terheijdens historie, in: Jaarboek Oranjeboom XXVII (1974) 1-31, vooral 21-22.
- 15) Er liggen percelen die betalen in de Oude Ettense landcijns die in 1287 door de heer van Breda uit handen gegeven werd. De omliggende turfconcessie dateert van 1297.